

УДК 316.347

Носова Ганна

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ, ЕТНІЧНОЇ, КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ В ІСТОРИЧНОМУ ВИМІРІ. КРИЗА ІДЕНТИЧНОСТІ ЗА УМОВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті розглядається історія еволюції понять національної, етнічної, культурної ідентичностей, точки їх перетину та розбіжності. Етнічність, на думку автора, представляє собою певний аспект соціальних відносин між групами, який ґрунтується на уявленні цієї групою своєї культурної відмінності від інших. Основна функція націоналістичної ідентичності полягає у легітимації цього уявлення та характеру взаємин, що виникають з іншими. Однак дихотомія громадянський/етнічний типи ідентичностей залишається в центрі уваги багатьох дослідників і сьогодні. Найосновнішим поштовхом для переосмислення національної та етнічної ідентичностей можна вважати кризу нації-держави як базисної інституції модерну. Проявами цієї кризи є втрата державою монополії на морально-правові ресурси нації та поява спільностей «глобального масштабу» не прив'язаних до границь територіальної держави.

Ключові слова: ідентичність, етнічна ідентичність, національна ідентичність, культурна ідентичність, громадянська ідентичність, уявна спільність, глобалізація, криза ідентичності.

Nosova A. Conceptualization of national, ethnic, cultural identity an historical dimension. The crisis of identity under globalization

The evolution of concepts of national, ethnic, cultural identities and points of their intersection and divergence are considered in the article. Ethnicity, according to the author, a certain aspect of social relations between groups who consider themselves culturally distinct from the others. The main function of nationalist identity is to legitimize the nature of this relationship. Dichotomy of civic or ethnic identity is the

focus of many investigation today. Most fundamental impetus for rethinking national and ethnic identities can be regarded a crisis of the nation-state as the basic institutions of modern. Loss of the state monopoly on moral and legal resources of the nation indicate this crisis. The emergence of communities of «global scale» is not linked to the territorial boundaries of the state shows the same.

Keywords: *Identity, ethnic identity, national identity, cultural identity, civil identity, imagined community, globalization, identity crisis.*

Носова А. Концептуализация национальной, этнической, культурной идентичностей в историческом измерении. Кризис идентичности в условиях глобализации

В статье рассматривается эволюция понятий национальной, этнической, культурной идентичности, точки их пересечения и расхождения. Этничность, по мнению автора, представляет собой определенный аспект социальных отношений между группами, сформированный под влиянием представления группы своей культурной самобытности. Основная функция националистической идентичности заключается в легитимации характера этого представления и возникающих вследствие его отношений. Дихотомия гражданская или этническая идентичности остается в центре внимания многих исследователей и сегодня. Самым основным толчком для переосмысления национальной и этнической идентичности можно считать кризис нацигосударства как базисной институты модерна. Проявлениями этого кризиса является потеря государством монополии на морально-правовые ресурсы нации и появление общностей «глобального масштаба» не привязанных к границам территориального государства.

Ключевые слова: *идентичность, этническая идентичность, национальная идентичность, культурная идентичность, гражданская идентичность, глобализация, кризис идентичностей.*

Кожний етап соціокультурного розвитку супроводжувався формуванням специфічних ідентичностей — історичних форм та способів визначення власних та сприйняття практик інших, форм адаптації та самовизначення спільностей, що знаходило відображення в тих чи інакших дослідженнях і теоріях. Аналіз

місця ідентичностей у структурі соціокультурних ідентичностей та дослідження, яким чином згадане місце відображається в теоретичних розробках дає змогу визначати ідентичності не лише через перелік певних ознак, які часто збігаються та повторюються у тих чи інших ідентичностей, але й через визначення, як, чим відрізняються одні ідентичності від інших – етнічні від національних, расових, класових тощо.

Необхідно зазначити, що поняття «ідентичність», частенько сприймається як самодостатнє та інтуїтивно зрозуміле. Терміни «ідентифікація», «ідентичність», що етимологічно походять від пізніх латинських «identifico» (ототожнюю), «identicus» (тотожний, однаковий, тотожність, збіг двох предметів чи понять) у сучасній науковій чи повсякденній лексиці значно потіснили поняття «самосвідомість» та «самовизначення», при цьому нерідко виступаючи як його смислові еквіваленти. Подібна експансія поняття пов'язана із значним (щодо «самосвідомості») евристичним потенціалом терміна «ідентичність», що містить як рефлексивні, так і не рефлексивні явища та процеси, що втікають від контролю свідомості. Терміни «ідентифікація» та «ідентичність» означають як феномени групової та етнічної референції, збігу цінностей, інтроспективно зрозумілої самототожності, водночас мають на увазі нераціональні механізми самовизначення та досягнення «іншого», уникаючи при цьому таких понять психології та психоаналізу, як «підсвідомість» та «несвідоме».

Дослідження ідентичності ускладнене тим, що втікає від традиційних способів наукового аналізу. Ідентичність, як зазначає С. Хантінгтон, «настільки ж обов'язкова, настільки й не виразна», оскільки представляє собою «множинність, що не піддається суворому визначенню та звичайним вимірвальним методам» [10, с. 145]. Подібно визначає ідентичність і Ерік Еріксон з допомогою таких взаємовиключних характеристик, як «всепроникаюча» та «туманна» [11, с. 83].

Теоретичні підстави вивчення ідентичності спільності як такої були закладені під час та в межах вивчення генезису та еволюції націоналізму, нації та національної держави, ідентичність як поняття виникла як політична, національна ідентичність. Національна ідентичність, так само як і нація є модерними явищами. У суспільстві модерну за умов, коли втрачається єдність цілей та інтересів, губиться подібність та солідарність – все те,

що було атрибутами «органічного суспільства», зникає звична, природна» ідентичність зі спільністю, з'являється потреба в ідеї спільності, яка б підтримувала колективну ідентичність, та потреба в її усвідомленні.

Усвідомлення такої потреби є наслідком рефлексивності та, за словами британського соціолога Ентоні Гідденса, настрою суспільства на постійне вивчення соціальної та політичної практики [1, с. 36–39]. Рефлектуючи над собою, суспільство перетворюється одночасно і в предмет власного конструювання. Втрачена безпосередня колективна ідентичність відтворюється в ідеї ідентичності. При цьому вона відтворюється не як реставрація органічної (природної) спільності, а як образ, уявлення причетності індивіда до спільного політичного проекту. Образ політичної спільності, національної ідентичності і стає головним засобом підтримки єдності суспільства.

А поняття етнічності та етнічної ідентичності розроблялося значно пізніше американськими дослідниками. Американський дослідник етнічності В. Соллорс вважає, що поняття етнічності взагалі є продуктом сучасності. У США, на його думку, воно поширилося завдяки журналу «Yankee City Series», перший том якого був опублікований у 1914 році [5, Р X]. Один із авторів, що друкувався у журналі «Yankee City Series» – В. Ллойд Ворнер (W. Lloyd Warner), описуючи результати своїх досліджень поряд з такими категоріями, як вік, стать, конфесія, клас, почав використовувати й поняття етнічності для «відділення індивіда від одних шарів та ідентифікації з іншими [5, Р XI]. Його виникнення було викликано необхідністю якимось чином означити спільність, що утворилась на іншій підставі, ніж «національна належність після народження», тобто громадянство і відокремити від понять «клас», «раса» в першу чергу, бо не охоплювало особливості ситуації з негрятянським населенням.

Активно етнічність почала вивчатися в 50–60 ті роки XIX століття, її дослідження в цей час були реакцією на зміни в постколоніальній геополітиці, на ріст активності етнічних меншин у багатьох промислово розвинутих країнах. Починаючи з 70-х років все більше число дослідників вирішальним чинником утворення етнічної ідентичності вважають етнічну взаємодію, стверджуючи, що почуття етнічності може зростати або послаблюватись залежно від зовнішніх обставин — етнічна ідентичність, на

їхню думку, зумовлена не стільки реальними культурними відмінностями, стільки є результатом притиску цих відмінностей з боку зовнішньої сили.

Згадане розуміння етнічності мало так би мовити «постколониальне» походження, було зумовлене необхідністю пояснення «ренесансу етнічності», яким супроводжувався крах колоніальних імперій. Тобто сама історична та політична ситуації вимагали такої теорії та такого пояснення. Не треба забувати, що ренесанс етнічностей багато в чому був результатом і «конструктивістської» діяльності національних етнічних еліт, маніпулюванням етнічностями з їхнього боку та будовався через протиставлення ведучій групі – культурі метрополії або ж домінуючій етнічній групі.

У вітчизняній етнології поняття етнічної ідентичності виникло насамперед як синонім «народу як національної спільності». Відповідно, етнічність та етнічна ідентичність розумілися як національність (у сенсі національної належності) та національна ідентичність (у сенсі ідентифікації себе з певною країною чи певним народом).

На нашу думку, визначення етнічності включає об'єктивні (культурні компоненти) й суб'єктивні (само приписування) характеристики. Основне в етнічності – це швидше за все «уявна» дихотомія між «нами» та членами інших культурних спільностей («не-нами»), яка стає визначальною та визначаючою у повсякденних практиках. Етнічність можна визначити в дусі «колективного несвідомого» бо, по суті, вона є «конструкцією почуттів», а не раціонального відношення. Усвідомлення спільності знаходить відображення в усвідомленні єдності та відмінності від інших спільностей, що оформлюється у власній назві або спільному імені для своєї групи. З цього погляду, етнічність як почуття, образ, розуміння певного «ми» властиве будь-якій культурній спільності, є, власне кажучи, синонімом культури. Націоналізм ж, в першу чергу, пов'язаний з політичним утворенням та ідеологією.

Ми погоджуємося з визначенням етнічності Світлани Лур'є, для якої етнічність являє собою, насамперед, певну спільність культури [7]. Такі спільності можна назвати етносами, хоча не обов'язково йдеться про єдність походження та спільні генетичні корені. Основне, на думку Лур'є, це вироблення спільних механізмів адаптації до певної території проживання, певного середо-

вища, розробка та прийняття певних механізмів інтерпретації та пояснення.

Виконуючи низку важливих функцій, регулюючи міжособистісне та міжгрупове спілкування на підставі традицій, звичаїв, загальноприйнятих сталих цінностей, етнічна ідентичність сприяє формуванню спільного символічного середовища, виступає інформаційним фільтром, що упорядковує та систематизує інформацію, «просіюючи» її з точки зору загальноприйнятих культурних цінностей та ідеалів, сприяє задоволенню такої людської потреби, як потреба в певній психологічній стабільності та визначеності. Тобто етнічність представляє собою певний аспект соціальних відносин між групами, які вважають себе відмінними в культурному відношенні від інших груп. Безперечно, це соціальна ідентичність (яка протиставляє себе іншим), що характеризується метафоричною або фіктивною подібністю. Виділення «власної» етнічності часто-густо надає публічні переваги у взаєминах з іншими групами чи членами групи. Таким чином, крім символічного аспекту етнічність виконує організаційні та політичні функції.

Але звичайно «основну» політичну функцію відіграє націоналістична ідеологія та національна ідентичність. Оскільки націоналістична ідентичність та ідеологія, яку вона привносить, надає певні вигоди етнічності, поряд із психологічно комфортним способом ідентифікації розкриває нові політичні можливості, то будь-яка етнічна спільність намагається перетворитися в національну та створити образ політичної, національної спільності, який і стає головним засобом підтримки єдності суспільства. Основна функція національної ідентичності на противагу етнічній – саме в легітимації характеру взаємодії членів всередині спільності та взаємодії між спільностями.

Як зазначалося вище, з ідентичністю як політичним феноменом пов'язаний, передусім, модерністський підхід у вивченні етнічності. В епоху модернізму практики становлення та розквіту національної держави потребують осмислення саме національної/політичної ідентичностей. Основна увага тут приділяється аналізу перетину понять «національна та етнічна ідентичності», визначення їх розбіжностей та чинників утворення ідентичності – чи обов'язково національна ідентичність формується на основі етнічної ідентичності, яку роль тут відіграють культура, діяльність еліт тощо? Аспект етнічності та етнічної ідентифікації роз-

глядається представниками модернізму як менш значущий аспект та чинник сучасного націоналізму, тому що останній може виникнути не лише на базі того чи іншого етносу, а й під впливом процесів модернізації. На противагу теорій класичного націоналізму націоналізм сучасних постіндустріальних суспільств може бути не зв'язаним з етнічністю новоутворення, що сприяє культурній гомогенізації. Пріоритет тут надається не етнічній ідентичності як джерелу націоналізму, а сучасній політичній ідентичності та виявленню відповідних економічних та політичних чинників, що визначають процеси відтворення національних ідентичностей у глобальному світі.

На противагу модернізму Е. Сміт, представник етніцизму, вважає етнічність базовою структурою утворення спільності, а сучасний націоналізм, на його думку, лише структурує минуле етносу, політизуючи його ціннісні структури. Нові національні ідентичності сучасного світу, згідно з Е. Смітом, формуються в результаті екстраполяції цінностей етносу на сучасність бюрократією, управліннями, інтелектуальною елітою етносу тощо [8, с. 121].

При аналізі співвідношення понять «націоналізм» та «етнічність», поширеними у XX столітті, стає думка щодо превалювання національної ідентичності (громадянського націоналізму) в країнах переважно Західної Європи та етнічної ідентичності (етнічного націоналізму) переважно в країнах Центральної та Східної Європи. Однак ускладнення соціокультурної структури внаслідок появи різноманітних спільностей і відповідних ідентичностей зумовило критику згаданого співвідношення. Наприкінці 90-х років XX ст. дихотомія громадянський/етнічний типи ідентичностей та відповідно Схід/Захід були переосмислені багатьма дослідниками, серед них (Бернард Єк (Yack B.), Кай Нілсен (Nielsen K.), Уїл Кімліка (Kymlicka W.), Тім Найгут (Nieguth T.) та ін.) [6]. Сформувалася нормативна, концептуальна та емпірична лінії критичного аналізу вказаного стандарту класифікацій на Захід (громадянський) та Схід (етнічний) ідентичності. Конструктивними у цьому сенсі виявилася емпірична критика стандарту Civil / Ethnic National Identity за рахунок, по-перше, розширення емпіричної бази теоретичних підходів до класифікації та визначення її критеріїв, по-друге, висунення гіпотези щодо багатоманітності та складності структури національних ідентичностей як у країнах Західної, так і Східної Європи.

Стівен Шульман (Shulman S.) один із перших розробив та застосував стратегію оцінки концептуалізації національної ідентичності на матеріалах емпіричних досліджень країн Західної Європи та Північної Америки, а також Центральної та Східної Європи, розробив показники прямих та непрямих індикаторів впливу культурної, етнічної, громадянської компонентів на структуру національної ідентичності сучасних суспільств. Проведені ним дослідження свідчили про значний вплив культурної компоненти у країнах Заходу, а громадянської складової в становленні ідентичностей країн Центральної та Східної Європи. В сучасному світі, вважає С. Шульман, громадянський тип сам по собі не може забезпечити таку багатоманітність ідентичностей, які б зрівноважували уніфікаційні ризики глобалізації. За цих умов помітним стає вплив культурних ідентифікацій та утворених на цій підставі культурних націоналізмів. Власне подібні дослідження, спричинені протилежними тенденціями глобалізації, кризою державності та відповідної національної\державної ідентичності, і вивели аналіз національної ідентичності за межі трактування його як політичного феномену [4].

Суперечливий процес глобалізації з різноманітними, навіть з протилежними тенденціями вплинув на практики ідентифікації і знайшов відображення у відповідних теоріях. По-перше, однією із тенденцій глобалізації є тяжіння до уніфікації багатоманітних ідентичностей (станових, групових, корпоративних, релігійних, етнічних, регіональних) у єдину політичну ідентичність нації-держави, що знайшло відображення в інституційному підході з акцентом, в першу чергу, на політичних цілях націоналізму та заклик до відтворення цілісності національної держави (Майкл Кітінг) [3]. Згідно з М. Кітінгом, за умов глобалізації помітне зростання громадянського націоналізму та послаблення націоналізму етнічного, формування нових національних структур, зростання впливу націоналістичних еліт, що намагаються переглянути традиційні концепції націоналізму.

З іншого боку, наслідком глобалізації стало зменшення значення національних підстав ідентичності особистості, послаблення почуття належності індивіда до певної держави, суспільства та культури взагалі, поширення ідеї транснаціональності та подвійного громадянства, проголошення цінності космополітичної ідеї «людини світу» та, як реакція на це, повернення до куль-

турних спільностей – етнічностей, що знайшло відображення в теоріях культурологічного (етніцизму) та в розвитку інтегрованих із постмодернізмом психологічних підходів, власне теорії ідентичності.

Найосновнішим чинником, що вплинув на переосмислення національної та етнічної ідентичностей, можна вважати кризу нації-держави як базисної інституції модерну [9, с. 130], проявами якої можна вважати втрату державою монополії на морально-правові ресурси нації та появу спільностей «глобального масштабу» не прив'язаних до границь територіальної держави. Аппадурі, наприклад, інтерпретує симптоми глобалізації як відхід від політичної, територіальної національної ідентичності до наднаціональної сконструйованої ідентичності по типу етнічної.

На думку Аппадурі [2, с. 46] глобалізація означає, передусім, становлення транснаціональних сфер публічного життя людей, більш менш пов'язаних з територіально визначеними публічними сферами відповідних націй, а також спільностями, що володіють власною та достатньо автономною динамікою, незалежними від територіальної та певною мірою культурної прив'язки. Формуються такі спільності за рахунок того, що електронні засоби інформації та комунікації, система масових перевезень, на думку Аппадурі, по-іншому організують роботу соціального уявлення, а саме таким чином, що утворюється деяка інша уявна спільність – транснаціональна ідентичність. Високий рівень масових міграцій, що охоплює різноманітні групи населення – біженців, туристів, гастарбайтерів, студентів, нелегальних іммігрантів, тощо – приводить до утворення спільностей – діаспор, транснаціональна ідентичність яких формується вже електронним ЗМІ.

Соціальна ідентичність таких спільностей генерується цілою культурною індустрією, яка вибудовує ностальгічний образ «історичної батьківщини», що маючи мало спільного з дійсністю, однак ефективно формує почуття «природної» етнічної близькості людей. Такі діаспорні спільності можна розглядати як сферу, де утворюється постнаціональний політичний порядок: у їх середовищі виникають організації, формуються рухи активістів, розробляються ідеології, вільні від прив'язки до будь-якої нації-держави. За таких обставин етнічність та етнічна ідентичність вже не є початком держави, а швидше за все протистоять їй, часто є реакцією на процеси модернізації та глобалізації.

Ерозія нації як базисної спільності епохи модерна, як суб'єкта історичного процесу породжує фундаментальну проблему «історичної невизначеності» – як тепер мислити історію? На горизонті ліберальної західної свідомості та обставина, що світ стає глобально єдиним, сприймається як кінець історії. Хто тепер суб'єкт історії, якщо нація як територіальна спільність перебуває в глибокій кризі, а етнічність як така не є суб'єктом за визначенням?

У такій суперечливій ситуації завданням соціальної теорії стає пошук підстав ідентифікації через повернення до культурних спільностей, у тому числі етнічних, перегляд меж етнічної ідентичності як такої, осмислення нових соціальних практик, джерел легітимності соціальної дії та політичного порядку на основі аналізу специфічної організації та динаміки публічних сфер, багатоманітність яких не зводиться лише до нації.

Література:

1. Giddens. *The Consequences of Modernity*. – Stanford: Stanford University Press, 1991. – P. 171.
2. Appadurai A. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. – Minneapolis-London, 1996. – P. 248.
3. Keating M., Elgar E. *The New Regionalism in Western Europe. Territorial Restructuring and Political Change // Regional Studies*. – July 1, 1999. – P. 242.
4. Shulman S. *Challenging the Civic / Ethnic and West: East Dichotomies in the Study of Nationalism // Comparative Political Studies*. – 2002. – Vol. 35, Nr 5. – P. 585.
5. Sollors, Werner. *Foreword: Theories of American Ethnicity // Theories of Ethnicity: a Classical reader*. – N.Y., 1996. – P. X-XXXV.
6. Бунаков М. Ю., Лукин В. Н. Национализм и национальная идентичность в условиях глобализации: проблемы концептуализации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://credonew.ru/content/view/553/58/>.
7. Лурье С. В. *Историческая этнология*. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 448 с.
8. Сміт Е. *Национальна ідентичність*. – К.: «Основи», 1994. – 224 с.
9. Фурс В. Н. *Глобализация жизненного мира в свете социальной теории // Общественные науки и современность*. – 2000. – № 6. – С. 128–139.
10. Хантингтон С. *Столкновение цивилизаций*. – М.: АСТ, 2003. – С. 603.
11. Эрикссон Э. *Идентичность: юность и кризис*. – М.: Флинта: МПСИ: Прогресс, 2006. – 352 с.